

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τίτλον, ἀλλ' ὑπὸ διάφορον ὅλως μορφήν, εἶδε τὸ φῶς τὸ παρὸν Π ε ρ ί γ ρ α μ μ α πρὸ δεκατεσσάρων ἐτῶν, ὡς μία μικρὰ μελέτη ἐξ 27 — καί, ἀφαιρουμένου τοῦ προλόγου, ἐξ 20 — μόνον σελίδων, ἐν τῇ Ἑπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (τόμος ΚΒ'/1952, σ. 33-59), περιλαμβάνουσα 206 λήμματα. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν λιτὴν μορφήν ἐδημοσιεύθη αὐτόθι, μετὰ τέσσαρα ἔτη (τόμος ΚΖ'/1956, σ. 164-197) β' ἔκδοσις, ἐκ 380 λημμάτων ἐν ὅλῳ, ἐπηκολούθησε δὲ καὶ Συμπλήρωμα (αὐτόθι, τόμος ΚΗ'/1958, σ. 258-263) ἐκ 41 νέων λημμάτων, οὕτως ὥστε τὰ λήμματα ἔφθασαν τὸν ἀριθμὸν 421. Ἐκτοτε τὰ συλλεγόμενα ἐκ παλαιῶν, διαλαθουσῶν τὴν προσοχήν μου, ἢ νεωτέρων πηγῶν νέα λήμματα ἔφθασαν τὰ 680¹. Καὶ μόνον τὸ γεγονὸς τοῦτο, τῆς κατὰ 161% αὐξήσεως, ἐπέβαλλε, νομίζω, μίαν νέαν ἔκδοσιν. Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὅλου ὕλικου, διεπιστώθησαν λάθη τινὰ τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων — ἐλάχιστα εὐτυχῶς — τῶν ὁποίων ἐπεβάλλετο ἡ διόρθωσις· ἐπίσης ἔπρεπε νὰ διαγραφοῦν ἐλάχιστα λήμματα, ὡς μὴ ἀμέσως ἐνδιαφέροντα τὸ Δίκαιον. Κατὰ τὰς ἐρεῦνας μου ὅμως εὗρέθησαν καὶ 50 λήμματα ἀνέκδοτα, μικρᾶς σχετικῶς ἐκτάσεως, τὸ κείμενον τῶν ὁποίων, ὡς ἀνεκδότων, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθῇ· ὑπῆρχον ὅμως καὶ ἄλλα κείμενα, ἐκδεδομένα μὲν, ἀλλὰ δυσπρόσιτα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἐνόμισα, ὅτι θὰ διηυκόλυνον τὸν χρήστην τοῦ Περιγράμματος δημοσιευόμενα, ἐξ ὁλοκλήρου ἢ ἐν περιλήψει.

Ἀλλ' αἱ προσθῆκαι αὗται κειμένων ἤρχισαν νὰ δημιουργοῦν ἐκδοτικὸν πρόβλημα, δεδομένου, ὅτι, ὑπὸ τὴν διαγραφομένην νέαν μορφήν του, δὲν ἦτο πλέον δυνατόν νὰ φιλοξενηθῇ τὸ Περιῆγραμμά εἰς τὴν Ἑπετηρίδα Βυζαν-

1. Ἡ ἀπότομος αὕτη αὐξήσις ὀφείλεται, ἐν μέρει, καὶ εἰς τὸ ὅτι ἔκρινα σκόπιμον νὰ συμπεριλάβω ἀποσπασματικῶς, ἢ ἐν βραχυτάτῃ περιλήψει, συμβόλαια ἐκδεδομένα ἢ ἀνέκδοτα, ἐφ' ὅσων ἐπαρουσίαζον ἰδιαίτερον νομικὸν ἐνδιαφέρον.

τινῶν Σπουδῶν, ὡς αἱ προηγούμεναι ἐκδόσεις τῆς ἀπλουστεράς μορφῆς του, ἀλλ' οὐδὲ ἡ αὐτοτελὴς ἐκδοσίς του ὑπὸ τοῦ συντάκτου του ἦτο δυνατή, λόγῳ τοῦ ἀσυμφόρου, ἐμπορικῶς, τῶν τοιαύτης φύσεως ἐργασιῶν. Πρὸ δύο περίπου ἐτῶν, ὁ φίλος Διευθυντὴς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Λέανδρος Βρανούσης, παρακολουθῶν ἐξ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἐκ τοῦ σύνεγγυς, τὴν ἐργασίαν μου, μὲ παρικήνησε νὰ προσθέσω, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερα κείμενα εἰς τὸ Περίγραμμά μου, οὕτως ὥστε νὰ καταστῇ τοῦτο χρηστικώτερον, μὲ τὴν βεβαιότητα, ὅτι ἡ κατὰ τὸ δυνατόν πληρότης του, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, θὰ συνετέλει εἰς τὸ νὰ εὖρη προθυμότερον ἐκδότην. Οὕτω τὸ Περίγραμμα ἀπὸ τὰς εἴκοσι σελίδας τοῦ 1952, ἔφθασεν εἰς τὴν σημερινὴν μορφήν του, αἱ δὲ προβλέψεις τοῦ κ. Λ. Βρανούση ἐπηλήθευσαν ὑπὲρ πᾶσαν προσδοκίαν, ἀφ' οὗ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν βαθύτατα εὐχαριστῶ, ἐνέκρινε τὴν ἐκδοσὶν τοῦ Περιγράμματος εἰς τὴν σειρὰν τῶν Πραγματειῶν της. Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα τὸν κύριον Λέανδρον Βρανούσην, διὰ τὰς πολυτίμους παροτρύνσεις του καὶ τὴν ἠθικὴν συμπαράστασίν του, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἦτο προβληματικὴ ἡ παροῦσα ἐκδοσις.

Οὕτως ἔχει ἡ μικρὰ προῖστορία τοῦ παρόντος Περιγράμματος.

Προσθέτω ὀλίγα τινά, χρήσιμα εἰς τὸν χρησιμοποιοῦντα τοῦτο :

α') Τὰ κείμενα ἐκτεταμένων — ἐκδεδομένων ἢ ἀνεκδότων — ἔργων, ὡς εἶναι αὐτονόητον, δὲν συμπεριελήφθησαν κατ' ἐξαίρεσιν, παρετέθη ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ ἀνεκδότου, καὶ σχεδὸν ὅλως ἀγνώστου, «Νομοκριτηρίου» ἀνωνύμου συντάκτου, ἐκ τοῦ χφ. 2764 (σ. 193-332) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, εἰς δημῶδη γλῶσσαν, περιέχοντος διατάξεις τοῦ κατὰ τὸν 15' αἰῶνα ἐφαρμοζομένου Δικαίου.

β') Χάριν συντμήσεως τῶν παραπομπῶν, ἠρίθμησα πάσας τὰς πηγὰς τῆς βιβλιογραφίας, παραπέμπων ἐκάστοτε μόνον εἰς τὸν ἀριθμὸν, ὑπὸ τὸν ὁποῖον σημειοῦται ἡ πηγή· διὰ τῆς καινοτομίας ταύτης, ἐκτὸς τῆς μεγαλυτέρας συντμήσεως, ἐπιτυγχάνεται καὶ ἡ ἄμεσος ἐποπτεία τῶν χρησιμοποιηθεισῶν πηγῶν καὶ ὁ εὐχερὴς ἔλεγχος τῶν παραλειφθεισῶν τοιούτων· διότι παραλείψεις ὑπάρχοντες ἀναμφιβόλως πολλαί, ὡς σπεύδω

πρῶτος ν' ἀναγνώρισω, παραλείψεις πάντοτε ἀναπόφευκτοι εἰς τοιαύτης φύσεως ἐργασίας. Δὲν ἐνόμισα ὅμως, ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς μεγαλυτέρας συμπληρώσεως ἔπρεπε νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἀναβολὴν τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἔργου, διότι ἡ προσπάθεια ἐπιτεύξεως τοῦ τελείου — ἀνεφίκτου ὅπως δῆποτε ἐν προκειμένῳ — ὑπῆρχε φόβος νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν ματαίωσιν τῆς ἐκδόσεως, ἰδίως ὅταν ἡ ἡλικία τοῦ ἐκδότου δὲν ἐπιτρέπει τὴν πολυτέλειαν μακροχρονίων ἀναβολῶν . . .

γ') Ἡ ἀρίθμησις τῶν λημμάτων ἔχει τὸν σκοπὸν, νὰ καταστήσῃ εὐχερῇ τὴν μεταξὺ των συσχέτισιν διὰ παραπομπῶν καὶ τὴν ἀναφορὰν εἰς ταῦτα ὑπὸ τῶν χρησιμοποιούντων τὸ Περίγραμμα.

δ') Τέλος, ἡ ἀρίθμησις κατέστησε δυνατὴν τὴν σύνταξιν Εὐρετηρίου, ἀπαραιτήτου διὰ τὴν ἀκοπωτέραν χρῆσιν τοῦ συγκεντρωθέντος ὅλικοῦ. Τὸ Εὐρετήριο συντάχθη ὅσον ἦτο δυνατόν λεπτομερέστερον· ἀτυχῶς ὅμως ἡ σχετικὴ ἀποδελτίωσις δὲν ἦτο δυνατὴ, εἰ μὴ μόνον ἐπὶ τῶν παρατιθεμένων ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει κειμένων· συνεπῶς ὁ χρησιμοποιῶν τὸ Περίγραμμα πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του, ἐρευνῶν περὶ θεσμοῦ τινος, ὅτι περὶ τούτου ἀσφαλῶς πραγματεύονται καὶ πολλὰ ἄλλα κείμενα, μνημονευόμενα ἀπλῶς εἰς τὰ λήμματα καὶ συνεπῶς μὴ ἀναγραφόμενα εἰς τὸ Εὐρετήριο, ὡς μὴ ἀποδελτιωθέντα.

Διὰ τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν χρονικῶν ὁρίων τοῦ Περιγράμματος, δι' ὅσους δὲν ἔτυχε νὰ ἔχουν ἀναγνώσει τὸν Πρόλογον τῆς α' ἐκδόσεως, ἔκρινα καλόν, νὰ μεταφέρω τοῦτον ἐδῶ, μετὰ τινων ἀσημάντων προσθαφαιρέσεων.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Α' ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου περιέλαβεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ ἢ Ἑλληνορρωμαϊκοῦ Δικαίου K. E. Zachariä von Lingenthal ἀρχικῶς ὡς τρίτην ¹ καί, βραδύτερον, ὡς ἑκτὴν ² περίοδον τοῦ Βυζ. Δικαίου, ἔνεκα τῆς

1. *Juris graeco-romani delineatio* (Heidelb. 1839) σ. 85. Ἐπίσης ὁ G. W. E. Heimbach, ἐν *Griechenland geographisch, geschichtlich u. culturhistorisch . . . in Monographien dargestellt*, τ. 7 (Leipzig 1870) σ. 194.

2. *Geschichte d. griechisch-römischen Rechts*, 3η ἐκδ. (Berlin 1892) σ. 46 ἐπ.

ιστορικῆς συνοχῆς τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου πρὸς τὸ Βυζαντινόν¹. Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς νέας Ἱστορικῆς Σχολῆς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου Λουδοβίκου Mitteis² ἀποκάλυψιν τῆς συνεχείας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος καὶ τῆς διαιρέσεως τούτου εἰς τέσσαρας περιόδους, τὸ μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἰσχύσαν εἰς τὰ τέως τμήματα αὐτῆς Δίκαιον ἀπεσπάσθη τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου καί, ὡς τετάρτη πλέον περίοδος³ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἀπεκλήθη «Δίκαιον τοῦ μετὰ τὴν Ἀλωσιν Ἑλληνισμοῦ»⁴. Δὲν νομίζω ἐπιτυχῇ τὸν ὅρον τοῦτον· δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παρασυρῶμεθα ἀπὸ τὰς εἰς περιόδους διαιρέσεις τῆς καθολικῆς Ἱστορίας καὶ νὰ μεταφέρωμεν ταύτας εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον δὲν ἀκολουθεῖ πάντοτε τὰς μεταβολὰς τῶν τυχῶν τοῦ λαοῦ, οὔτινος ἐρευνῶμεν τὸ Δίκαιον, ἀλλὰ καὶ ἐνίοτε πολὺ βραδύτερον αἰσθάνεται τὰς συνεπείας τῶν μεγάλων ἱστορικῶν μεταβολῶν. Εἰδικώτερον δ' ἐν προκειμένῳ, ἐὰν ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐσήμανε τὴν τελικὴν κατάρρευσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, δὲν ἀπέτέλεσεν ὅμως αὕτη καὶ τὸ μοναδικὸν χρονικὸν ὄριον τῆς περιελεύσεως μεγάλων τμημάτων τῆς αὐτοκρατορίας εἰς χεῖρας ἄλλων κατακτητῶν, συντελεσθείσης ὁλοκλήρους αἰῶνας προηγουμένως· ἄλλα δὲ τμήματα περιῆλθον τελικῶς εἰς τοὺς Τούρκους κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἀπεχούσας ἐνίοτε αἰῶνας ὁλοκλήρους ἀπὸ τοῦ 1453 (π.χ. Κυκλάδες περὶ τὸ 1600, Κρήτη 1669), τινὰ δ' ἐκ τούτων οὐδέποτε περιῆλθον (π.χ. Ἑπτάνησος, πλὴν τῆς Λευκάδος), ἢ περιῆλθον κατὰ βραχέα μόνον χρονικὰ διαστήματα (π.χ. Λευκάς, 1479–1684), εἰς τοὺς Τούρκους. Συνεπῶς, ὀρίζοντες τὴν Δ' περίοδον τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ὡς Δίκαιον τοῦ μετὰ τὴν Ἀλωσιν Ἑλληνισμοῦ, ἀποκλείομεν τὴν ἐρευναν τοῦ Δικαίου τῶν τμημάτων ἐκείνων τοῦ Βυζαντίου τῶν περιελθόντων πολὺ πρὸ τῆς Ἀλώσεως εἰς τοὺς Φράγκους, ἢ τοὺς Ἑνετούς, ἢ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς Τούρκους, οὔτινος πάλιν Δικαίου ἢ ἐρευνα δὲν συμπεριλαμβάνεται οὐδὲ εἰς τὸ Βυζαντινὸν Δίκαιον. Διὰ τοῦτο θεωρῶ ὀρθότερον τὸν ὅρον Μεταβυζαντινὸν Δίκαιον⁵, ὅρον μὴ ἐξυπακούοντα ἀποκλει-

1. Zachariä, *Geschichte*, σ. XV, A. Albertoni, *Per una esposizione del diritto bizantino* (Imola 1927) σ. 11 ἐπ. — 'Ο I. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin* (Paris 1843–1846) καὶ ὁ Siciliano Villanueva, *Diritto bizantino* (Milano 1906), θέτουν ὡς τέρμα τοῦ Βυζ. Δικαίου τὴν Ἀλωσιν (1453).

2. *Reichsrecht u. Volksrecht in d. östl. Provinzen d. Kaiserreichs* (Leipzig 1891).

3. Οὕτως ἀριθμεῖ ταύτην καὶ ὁ Ν. Πανταζόπουλος, Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστ. Κώδικα ('Αθ. 1947) σ. 83 ἐπ.

4. Δ.η.μ. Παππούλια, *Τὸ Ἑλληνικὸν Δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει* ('Αθ. 1912) σ. 28 ἐπ., Γ. Πετροπούλου, *Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ ρωμ. Δικαίου* ('Αθ. 1944) σ. 262 ἐπ.

5. Τὸν ὅρον τοῦτον μεταχειρίζονται ὁ Δ. Παππούλιας, *Griechisches Recht und griechische Rechtsgeschichte* (Athen 1912) σ. 7 καὶ ὁ Π. Ζέπος, ἐν *Greek Law* (Athens 1919) σ. 11 καὶ ἐν Τόμῳ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (Θεσσαλονίκη 1952) σ. 229, ὀρίζοντες ὅμως ἑναρξιν τούτου

στικῶς τὴν Τουρκοκρατίαν, περιλαμβάνοντα δὲ τὸ Δίκαιον τῶν τμημάτων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀφ' οὗτου ἕκαστον τούτων ἔπαυσε πλέον ὅπως δῆποτε ν' ἀποτελῇ μέρος αὐτῆς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται προφανές, ὅτι, χρονικῶς, ἡ ἔν α ρ ξ ι ς τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου δὲν εἶναι ἐν ι α ί α, ἀλλὰ διάφορος δι' ἕκαστον τμήμα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἐξαρτωμένη ἐκ τοῦ χρόνου τῆς κατακτήσεως ἑκάστου τμήματος ὑπὸ τῶν Φράγκων, Ἑνετῶν, ἢ Τούρκων. Ἀλλὰ καὶ τὸ τέρμα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἶναι ρ ε υ σ τ ὶ ο ν· ἐὰν διὰ τὸ τμήμα τὸ ἀποτελέσαν, μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν, τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος, τὸ Μεταβυζαντινὸν Δίκαιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ λήγον ἅμα τῇ ἐνάρξει, ἢ ἅμα τῇ λήξει τῆς Ἐπαναστάσεως, ἢ, ἴσως ὀρθότερον, τὸ 1835 — ὅτε ὠρίσθη νομοθετικῶς ποῖον ἀστικὸν δίκαιον θὰ ἴσχυεν ἐφεξῆς — διὰ τὰ λοιπὰ τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸ τέρμα ὀφείλει νὰ μετατεθῇ, ἢ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς των καὶ τῆς, συνεπεία ταύτης, ἐπεκτάσεως τῆς ἐλληνικῆς νομοθεσίας εἰς τὰ τμήματα ταῦτα, ἢ μέχρι τῆς εἰσαγωγῆς ἰδίου ἀστικοῦ κώδικος εἰς ἕκαστον τμήμα (Ἐπτάνησος : 1841, Σάμος : 1897, Κρήτη : 1903), διὰ δὲ τὴν Κύπρον — ἀπὸ τοῦ 1191 — δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς μὴ ἐπελθὼν εἰσέτι τὸ τέρμα.

Τὸ Μεταβυζαντινὸν Δίκαιον ¹ ἀτυχῶς ἔχει παραμείνει μέχρι σήμερον σχεδὸν ὅλως ἀνεξερευνήτον ², εὐρίσκεται δὲ σήμερον ἡ περὶ αὐτοῦ ἔρευνα ἀσφαλῶς εἰς χειροτέραν θέσιν

τὸ 1453. Ὁ Γ. Π ε τ ρ ὶ ο υ λ ο ς, ἐν Μ. Ἑλλ. Ἑγκυκλ. 10, σ. 644β, μεταχειρίζεται ἐξ ἴσου τὸν ὅρον τοῦτον, ὡς καὶ τὸν τοῦ Δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἀλωσιν Ἑλληνισμοῦ (αὐτόθι σ. 639α).

1. Βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν ὑπὸ Π. Ζέπου, ἐν ΑΙΔ 11, σ. 49 σημ. 1.

2. Ὡς προπαρασκευαστικαὶ καὶ δοκιμαστικαί, οὕτως εἶπεῖν, ἐργασίαι τῆς συγγραφῆς τῆς καθόλου ἱστορίας τοῦ Μεταβυζ. Δικαίου δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἐργασίαι ἰδοῦσαι τὸ φῶς ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐπιλαμβανόμεναι τῆς ἐρεύνης τμήματος τῆς ἱστορίας. Τὸ τμήμα τοῦτο εἴτε εἶναι τ ο π ι κ ὶ ο ν, δηλ. ἐρευνᾶται τὸ Μεταβυζ. Δίκαιον μιᾶς ὠρισμένης περιοχῆς ἢ νήσου, π.χ. Γ. Α. Π ε τ ρ ο π ο ῦ λ ο υ, *Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1684-1835)* μετὰ συμβολῶν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ Μεταβυζ. Δικαίου, τ. Α' (1957), Ἰ. Λ υ κ ο ῦ ρ η, *Ἡ διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων* (1954), Ἀλ. Σ ε β α σ τ ᾶ κ η, *Τὸ δημόσιον δίκαιον ἐν Σάμῳ* (1959), Ἰ. Κ ι σ κ ῆ ρ α, *Τὸ ἀστικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας* (1961)· εἴτε εἶναι χ ρ ο ν ι κ ὶ ο ν, ἐρευνᾶται δηλ. χρονικὴ τις περίοδος, π.χ. Ἰ. Β ι σ β ῖ ζ η, *Ἡ δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν πρὸ τοῦ Καποδίστρια* (1941), Δ. Σ ε ρ ε μ ῆ τ η, *Ἡ Δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια* (1959)· εἴτε ἐρευνᾶται ὠρισμένος θ ε σ μ ὶ ο ς καθ' ὅλον τὸν ἐλληνικὸν χῶρον, π.χ. Κ. Α μ ῆ ρ α, *Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας δημογεροντιῶν* (1940), Π ο λ υ δ. Π α π α χ ρ ι σ τ ο δ ο ῦ λ ο υ, *Τὰ ἐσνάφια καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνθιση τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας* (1951), Ἰ. Β ι σ β ῖ ζ η, *Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν* (1953), Δ. Γ κ ῖ ν η, *Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ τουρκοκρατίας* (1960), Ν. Π α ν τ α ζ ο π ο ῦ λ ο υ, *Περὶ τραχώματος καὶ τριμοιρίας, ἐν τῇ προσφάτῳ ἐργασίᾳ του : Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἰμου ἐπὶ τουρκοκρατίας* (Θεσσαλ. 1963)· εἴτε, τέλος, ἐρευνᾶται ὠρισμένος θεσμὸς ἐν ὠριμένη περιφερείᾳ ἢ νήσῳ, π.χ. Ἰ. Μ α ν ι α τ ο π ο ῦ λ ο υ, *Τὸ ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας* (1939),

ἐκείνης, εἰς ἣν εὐρίσκετο ἡ τοῦ Βυζ. Δικαίου πρὸ 125 ἐτῶν· διότι τοῦ τελευταίου αἱ κυριώτεραι τοῦλάχιστον πηγαὶ — αἱ Νεαραὶ τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αὐτοκρατόρων, τὰ Βασιλικά καὶ ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου — εἶχον πρὸ πολλοῦ ἐκδοθῇ καὶ ἦσαν προσिताὶ εἰς τοὺς ἐρευνητάς, ἐὰν δὲ οἱ τελευταῖοι οὗτοι, πρὸ τοῦ Zachariä von Lingenthal, ἦσαν ὀλιγάριθμοι, τοῦτο πρέπει ν' ἀποδώσωμεν, πλὴν τῆς δυσχερείας τῆς γλώσσης διὰ τοὺς ξένους ἐρευνητάς, εἰς τὴν παρεγνωρισμένην θέσιν, εἰς ἣν εὐρίσκετο τότε τὸ Βυζάντιον καθόλου, συνεπῶς δὲ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Δικαίου του. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ πρὸ τοῦ Zachariä μελετηταὶ τοῦ Βυζ. Δικαίου ἠρεύνων τοῦτο οὐχὶ αὐτοτελῶς, ἀλλὰ πρὸς διευκρίνισιν σκοτεινῶν τινῶν σημείων τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου.

Τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου αἱ πηγαὶ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι: ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, εἰς τε τὴν ἀρχικὴν μορφήν του, ὡς καὶ εἰς τὰς ἀπείρους παραλλαγὰς του «εἰς ἀπλὴν φράσιν»¹, ἡ Βακτηρία Ἀρχιερέων, αἱ εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν παραφράσεις τῆς Ἐξάβιβλου (πλὴν τῆς μεταφράσεως τοῦ Σπανοῦ) καὶ αἱ διάφοροι ἄλλαι νομοκανονικαὶ συλλογαί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἀπενέμετο ἡ δικαιοσύνη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτοι. Ἀλλὰ καὶ τὰ νομικὰ ἔθιμα τοῦ μείζονος τμήματος τῆς ἐλληνικῆς γῆς — πλὴν τοῦ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀποτελέσαντος κατ' ἀρχὰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος, οὗτινος τὰ ἔθιμα, ἔστω καὶ ἀτελῶς, συνελέγησαν, κατόπιν τῶν προσπαθειῶν τοῦ Γεωργίου-Λουδοβίκου von Mauger² — παρέμειναν ἀνεξερευνήτα· οὕτως ἀγνοοῦμεν τὰ νομικὰ ἔθιμα τὰ ἰσχύσαντα ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ἐν Κρήτῃ καὶ Ἐπτανήσῳ³ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ, Θεσσαλίᾳ, Μακεδονίᾳ, Θράκῃ, Ἡπείρῳ, ταῖς

Δ. Πασχάλη, *Προνόμια καὶ διοικήσεις τῶν Κυκλάδων ἐπὶ τουρκοκρατίας* (1948), Ἰ. Βισβίτζη, *Αἱ μεταξὺ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς τὴν Χίον ἐπὶ τουρκοκρατίας* (1948), τοῦ ἰδίου, *Αἱ «βολαὶ» τῆς νήσου Κέας* (1949), Δ. Μανιάκας, *Ἐσνάφια καὶ ρουφένια ἐν Διδυμοτείχῳ* (1955), Ἰ. Π. Φραγκοπούλου, *Ὁ θεσμὸς τῆς δημογεροντίας εἰς τὴν Κάλυμνον* (1958), Ἰ. Βισβίτζη, *Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν συζύγων ἐπὶ ἀτέκνον γάμον εἰς τὴν Πάρον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα* (1958), Ἀντ. Χαρκόπου, *Ὁ θεσμὸς τῆς δημογεροντίας ἐν Χίῳ* (1960), Κ. Συμ. Παπαδοπούλου, *Εἰδήσεις περὶ τῆς Κοινότητος καὶ Δημογεροντίας Σμύρνης πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως* (1961), Δ. Πασχάλη, *Αἱ Ἀρχαὶ ἐν Ἀνδρῶ ἐπὶ τουρκοκρατίας* (1962) κλπ. — [Προσθήκη γ' ἐκδ.].

1. Ἐσχάτως (1962) ἐξεδόθη μία τῶν παραλλαγῶν τούτων, ἐκ τοῦ χφ. 307 τοῦ 1613 Βιβλιοθήκης Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ὑπ' αὐτῆς, ἐν *Indreptarea Legii* (1652) σ. 633-929, μετὰ ρουμανικῆς μεταφράσεως. — [Προσθήκη γ' ἐκδ.].

2. *Das griechische Volk*, τ. 1 (Heidelb. 1835) § 40 ἐπ. καὶ ἐν τῇ ἐλλ. μεταφράσει ὑπὸ Ε. Καραστέα, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς* (Ἀθ. 1943) § 62 ἐπ. Ἡ τελειότερα ἐπεξεργασία τοῦ συλλεγέντος ὕλικου τῶν ἐθίμων ἐγένετο ὑπὸ τῶν Ἰω. καὶ Παν. Ζέπων, ἐν JGR (Ἀθ. 1931) τ. 8, σ. 441-583. Πρβλ. Π. Ζέπου, ἐν ΑἸΔ 11, σ. 51 σημ. 1. Εἰς ταῦτα προσθετέον τὴν κατωτέρω, ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ, ὑπ' ἀριθ. 49 ἀναγραφομένην συλλογὴν.

3. Κατὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 18 τῆς 21 Ἰουνίου 1837 ἐγκύκλιον τοῦ Ἀνωτ. Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης τῆς Ἰονίου Πολιτείας, τὸ Ρωμ. Δίκαιον οὐδέποτε ἴσχυσεν ἐν Ἐπτανήσῳ· πρβλ. Ἀνδρ. Μ. Ἰδρω-

παρά την Μ. Ἀσίαν ἑλληνικαῖς νήσοις (πλὴν τῆς Χίου¹) κλπ. καί, ἀτυχῶς, ἴσως διὰ παντός· ἐπίσης οὐδεμία ἀπόπειρα ἐρεῦνης τῶν νομικῶν ἐθίμων τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Μ. Ἀσίας ἐγένετο, ὧν ἐθίμων ἡ περισυλλογὴ καθίστατο εὐχερεστέρα μετὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἐγκατάστασιν τῶν πληθυσμῶν τούτων². Οὐδεμία ἐπίσης ἐγένετο συστηματικὴ ἐρευνα τῶν ἐγγράφων τῆς Τουρκοκρατίας, ἰδίως τῶν σφζομένων συμβολαίων καὶ ἀποφάσεων τῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων, πρὸς ἀνίχνευσιν τοῦ κρατοῦντος τότε Δικαίου, τῶν δὲ δημοσιευθέντων τυχαίως τοιούτων συμβολαίων καὶ ἀποφάσεων οὐδεμίαν ἔχομεν εἰς ἐνιαῖον σύνταγμα περισυλλογὴν, ἀλλ' οὐδὲ καὶ στοιχειῶδες εὐρετήριο.

Εἶναι ἐν τούτοις πρόδηλον, ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου³ δὲν θὰ εἴχε μόνον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ὥς ἔχουν αἱ ἐρευναι ἐπὶ τῶν τριῶν προηγουμένων περιόδων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἀλλὰ καὶ μεγίστην πρακτικὴν σπουδαιότητα· διότι, ἐὰν ᾗτο γνωστὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, τί ἴσχυεν ὡς Δίκαιον κατὰ τοὺς ἀμέσως προηγουμένους αἰῶνας, δὲν θὰ παρέβαιον αἱ διάφοροι προσωριναὶ Κυβερνήσεις καὶ οἱ νομοθέται τοῦ 1835, περὶ τοῦ εἰσακτέου ἀστικοῦ δικαίου, θὰ ᾗσαν οὗτοι σαφέστεροι περὶ τοῦ ποία νομοθεσία ἤθελον νὰ ἰσχύσῃ καὶ ἴσως δὲν θὰ κατελήγομεν, διὰ τῆς ἐπεμ-

μένου, *Περὶ τῆς ἐν Ἑπτανήσῳ ἀφομοιώσεως . . . καὶ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Ἰονίου Δικαίου* (Κέρκ. 1879), σ. 34. Πάντως διὰ τοῦ ἀπὸ 18 Ἰουνίου 1386 δουκικοῦ ἐνετικοῦ Διατάγματος (ἄρθρ. 3) ὠρίσθη διὰ τὴν Κέρκυραν, ὅτι ἡ ἐκδίκασις τῶν ὑποθέσεων θὰ διεξάγεται *secundum ritum et consuetudinem civitatis venetiarum*. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸ Ἑνετικὸν Στατοῦτον, ὑπεχρεοῦντο οἱ δικασταὶ ν' ἀνατρέχουν, ἐλλείψει γραπτοῦ νόμου, εἰς τὰ τοπικὰ ἔθιμα. (Πρβλ. Α. Ἰδρωμένου, αὐτόθι σ. 33). Ὁ Σπ. Γκίνης, ἐν Ἐφ. Ἑλλ. καὶ Γαλλ. Νομολογίας 34, σ. 233 ἐπ., κατέστησε πιθανώτατον, ὅτι ἡ διάταξις τοῦ ἄρθρ. 631 Ἰον. Ἀστ. Κώδ. περὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς θυγατρὸς ἐκ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου πατρικῆς κληρονομίας ἔχει ἑλληνικὴν καταγωγὴν. Πρβλ. Η. Ζέπου, *Ἡ σημασία τοῦ Ἰονίου πολιτικοῦ κώδικος ὡς τοπικοῦ ἑλλ. δικαίου*, ἐν ΑἸΔ 5, σ. 556 ἐπ.

1. Τὰ ἔθιμα τῆς Χίου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν Maurer, Χρυσανθοπούλου, Καλλιγᾶ, Ζέπων καὶ Ἀλ. Βλαστοῦ, *Χιακά* (Ἐρμ. 1840) 2, σ. 165 ἐπ. Ἐπίσης, ἐξ ἀνεκδότου ἐγγράφου, ὑπὸ Δ. Γκίνη, ἐν π. Ἑλληνικά 11, σ. 299 ἐπ. Περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων Καρπάθου καὶ ἄλλων νήσων τῆς Δωδεκανήσου, βλ. κυρίως Μιχ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Νομικά ἔθιμα Καρπάθου* (Ἀθ. 1926). Πρβλ. καὶ F. Maroi, *Tracce di diritto bizantino nelle consuetudini del Dodecaneso*, ἐν π. Studi bizantini e neoellenici 5, σ. 672 ἐπ. Εἰδικῶς περὶ Καστελλορίζου, βλ. Ἀχ. Διαμαντάραν, ἐν ΔΙΕΕΕ 8, σ. 175 ἐπ.

2. Βλ. Δ. Παππούλια, ἀνακοίνωσιν ἐν ΠΑΚ 1926, σ. 95. Περὶ τῆς διαδικασίας τοῦ διαζυγίου ἐν Μ. Ἀσίᾳ, κατὰ τὸν 19 αἰῶνα, πρβλ. Κ. Ζαχοπούλου, ἐν π. Μικρασιατικὰ Χρονικά 2, σ. 357 ἐπ.

3. Ὁ Ἰ. Βισβίτζης, ἐν τῇ μελέτῃ του: *Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ Μεταβυζ. Δικαίου*, ἐν ΕΑΙΕΔ 6 (1955) σ. 131–153, ἀφ' οὗ ἐκθέσῃ τὰς ἰδιοτυπίας, ἃς παρουσιάζει τὸ Μεταβυζ. Δίκαιον, λόγῳ τῶν ἐπιδράσεων τῶν διαφόρων κατακτητῶν τῶν τέως ἐπαρχιῶν τῆς βυζ. αὐτοκρατορίας, καταλήγει (σ. 153) εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι, παρὰ ταῦτα, εἶναι δυνατὴ ἡ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Μεταβυζ. Δικαίου· ἀλλ' εἰς τὴν συγγραφὴν τῆς ἱστορίας ταύτης προπαρασκευάζει τὸ ἔδαφος καὶ τὸ παρὸν Περίγραμμα.— [Προσθήκη β' ἐκδ.].

βάσεως τῶν πρώτων νομοδιδασκάλων τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ξένου «Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν»¹.

Ἐὰν ἡ ἔρευνα τοῦ Βυζ. Δικαίου δὲν ἦτο εὐχερὴς διὰ τοὺς ἐπιστήμονας τῆς Δύσεως, λόγῳ τῆς γλώσσης τῶν πηγῶν, ἡ ἔρευνα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου ἦτο ἔτι δυσχερεστέρα δι' αὐτούς, διότι ἡ δημοτικὴ γλῶσσα τῶν πηγῶν τοῦ Δικαίου τῆς περιόδου ταύτης παρεκώλυεν ἔτι μᾶλλον τὴν ὑπὸ ξένων ἐρευνητῶν σπουδὴν. Ἀλλ' ἀκριβῶς ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἀπλουστεράς νεοελληνικῆς εἰς τὰ μεταβυζαντινὰ νομικὰ κείμενα καθίστα ἔτι εὐχερεστέραν τὴν ὑφ' ἡμῶν, τῶν Ἑλλήνων, μελέτην τούτων· ἐὰν δὲ ληφθῇ προσέτι ὑπ' ὅψιν, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν κειμένων τούτων, ὡς εὐρισκόμενα ἐν ἐλληνικαῖς βιβλιοθήκαις, εἶναι προσιτώτερα εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐρευνητάς, καθίσταται ἔτι μᾶλλον ἀκατανόητον, ἀλλὰ καὶ ἀσυγχώρητον, ὅτι δὲν προωθήθη παρ' ἡμῖν ἡ μελέτη τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου².

Ὅπως ἡ ἀπαρχὴ τῆς αὐτοτελοῦς ἐρεῦνης τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου ἐγένετο διὰ τῆς *Historiae Juris graeco-romani Delineatio* τοῦ Zachariä von Lingenthal (1839), ἀποτελούσης περίγραμμά τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου τούτου, οὕτως ἐνόμισα, ὅτι διὰ τοῦ κατωτέρω Περιγράμματος, συμπληρουμένου ἐν τῷ μέλλοντι, πρέπει νὰ τεθῇ ἡ βάσις τῆς συστηματικῆς ἐρεῦνης τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Εἶναι προφανές, ὅτι, πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς συνθετικῆς ἐργασίας πρέπει, κατὰ πρῶτον λόγον, νὰ συγκεφαλαιώσωμεν ποῖα εἶναι τὰ ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς κείμενα — ἐκδεδομένα ἢ ἀνέκδοτα — ἐντείνοντες τὰς προσπάθειάς μας, πρὸς ἔκδοσιν τῶν ἀνεκδότων. Ὑποτυπῶδες περίγραμμά τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἶχεν ἤδη γίνεαι καὶ διὰ τῆς εἰρημένης *Delineatio* (σ. 85 ἐπ.) καὶ ὑπὸ τοῦ G. W. E. Heimbach³ βραδύτερον· ἐπίσης ὁ Γ. Πετρόπουλος, ἐν τῇ Ἱστορίᾳ καὶ ταῖς Εἰσηγήσεσι τοῦ Ρωμ. Δικαίου (1944)⁴, περιέλαβε καὶ περίγραμμά τοῦ Μεταβυζ. Δικαίου, περιορισθεὶς ὁμως εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Zachariä καὶ τοῦ Heimbach παρεχομένας πληροφορίας⁵. Διὰ τοῦτο δὲν νομίζω, ὅτι τ' ἀνωτέρω περιγράμματα καθιστοῦν περιττὸν τὸ παρόν.

1. Πρβλ. ἰδίᾳ Ν. Ι. Πανταζοπούλου, Ἐπὶ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα (Ἀθ. 1947) σ. 230 ἐπ.

2. Πρβλ. Δ. Παππούλια, *Περὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων νομικῶν ἐν τῇ ἐρευνῇ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλλην. δικαίου* (Ἀθ. 1928), σ. 24 ἐπ., Δ. Γκίνης, ἐν ΕΕΒΣ 24 (1954) σ. 111 ἐπ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Κείμενα βυζ. καὶ μεταβυζ. δικαίου εἰς χφφ. ἐν Ἑλλάδι κώδικας* (Ἀθ. 1963) σ. 8. — [Προσθήκη γ' ἐκδ.].

3. Ἐνθ' ἀνωτ., τ. 8, σ. 1 ἐπ. — [Προσθήκη γ' ἐκδ.].

4. Σ. 267–273. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, ἐν Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. τ. 10, σελ. 640β–641α. — [Προσθήκη γ' ἐκδ.].

5. Ἐν τῇ β' ὁμως ἐκδόσει (1963) τῆς Ἱστορίας καὶ τῶν Εἰσηγήσεών του, ὁ Γ. Πετρόπουλος ἀντικατέστησε (σ. 294) τὸν κατάλογόν του τῶν πηγῶν διὰ τῶν ἐξῆς: «Τὰς πηγὰς αὐτοῦ (τοῦ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων Δικαίου ἐπὶ τουρκοκρατίας) προσεπάθησαν εἰς παλαιότερας ἐποχὰς νὰ ἐξακρι-

Ἐν τῷ Περιγράμματι παρέλιπον τὰ πατριαρχικά σιγίλλια, γράμματα, ὁρισμούς κλπ., ἐφ' ὅσον διὰ τούτων ἐχορηγοῦντο προνόμια ὑπὲρ ὠρισμένης ἐκάστοτε μονῆς ἢ ἐκκλησίας, περιουσιακοῦ περιεχομένου· ἡ ἐνταξίς των ἐνταῦθα θὰ ἠῤῥξανε δυσαναλόγως τὸ Περίγραμμα, θὰ ἐπνίγοντο δ' ἐν αὐτοῖς τὰ καθ' ἑαυτὸ νομικά μνημεῖα τῆς περιόδου ταύτης, αὐξανόμενου καὶ τοῦ ποσοστοῦ τῶν παραλείψεων, δεδομένου, ὅτι μέχρι τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ μνημειώδους ἔργου τοῦ Πατρὸς V. Grumel: *Actes des Patriarches*, οὔτινος τὰ τρία μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα τεύχη (1932–1947) φθάνουν χρονολογικῶς μόλις μέχρι τοῦ 1206, ἢ ὑπ' ἐμοῦ ἀναγραφὴ τῶν σιγιλλίων κλπ. τούτων θὰ ἦτο μᾶλλον τυχαία.

Δυσχερείας παρέχει ἡ περισυλλογὴ τῶν σουλτανικῶν ἀχτναμέδων, δι' ὧν παρεχωρήθησαν ὠρισμένα προνόμια ὑπὲρ τῶν κατοίκων ὠρισμένων περιφερειῶν ἢ νήσων, ἢ τῆς Ἐκκλησίας, διότι τοὺς προνομιακοὺς τούτους ὁρισμούς, ἐν μεταφράσει (διὰ τὴν πιστότητα τῆς ὁποίας οὐδεμίαν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πάντοτε βεβαιότητα) συμπτωματικῶς ἀπαντῶμεν, οὐδεμιᾶς γενομένης μέχρι σήμερον προσπαθείας συστηματικῆς περισυλλογῆς των¹.

βώσουν, τόσον ὁ Zachariä von Lingenthal, ὅσον καὶ ὁ G. Heimbach. Ἀμφοτέρων ὁμως αἱ ἐργασίαι εἶναι πεπαλαιωμένοι. Τὸ ἀρτιώτερον περίγραμμα εἶναι ἤδη τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Δ. Γκίνη, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, ... Πρόκειται περὶ ἐργασίας ἀπολύτως κατατοπιστικῆς, συντεταγμένης συστηματικῶς, περιλαμβανούσης πάσας σχεδὸν τὰς μέχρι τῆς ἐκδόσεώς της γνωστὰς πηγὰς». Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικὴ Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (Ἀθ. 1961) σ. 120. — [Προσθήκη γ' ἐκδ.].

1. Πλουσιωτάτη ἡ περὶ τῶν προνομίων βιβλιογραφία· ἀξιολογώταται αἱ μελέται τοῦ C. G. Papadopoulos, *Les privilèges du Patriarcat Oecuménique* (Paris 1924), τοῦ Κ. Ἀμάντου, ἐν π. Ἑλληνικά 9, σ. 103 ἐπ., τοῦ Ν. Πανταζοπούλου, ἐν ΑἸΔ 10, σ. 449 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης Π. Ζέπου, ἐν ΑἸΔ 11, σ. 58 σημ. 2 καὶ Ant. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam* (Beyrouth 1958)· ὁ τελευταῖος ἀσχολεῖται περὶ τῶν χωρῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἰσπανίας, οὐχὶ δὲ τοῦ κυρίως ἑλληνικοῦ χώρου.— [Προσθήκη γ' ἐκδ.].